

Wantrouwen, democratie en het onbehagen van de sociologie.

België herbergt een erg wantrouwig volkje, zo blijkt uit onderzoek. Het is het land van de bange blanke man die zich bedreigd weet door de vreemdeling en die, zeker in Vlaanderen, in toenemende mate zekerheid zoekt in de armen van extreem-rechts. Op het fenomeen dat in zo'n rijke regio zoveel ongenoegen voorkomt werd de term verzuring geplakt. Deze verzuring is ooit door cartoonist ZAK in De Morgen treffend geïllustreerd: tussen twee villa's met elk twee garages wordt een exemplaar neergepoot met maar één garage, wat aan de eigenaars van een aanpalende villa zo ongeveer de commentaar ontlokt dat het met de wijk nu wel erg bergaf gaat.

Heel wat wetenschappelijke en populaire verklaringen proberen dat ongenoegen en dat wantrouwen te duiden. Eén daarvan, nogal ingeburgerd bij de pers en onder politici, verwijst naar een aantal ophefmakende schandalen die in de jaren negentig België op haar grondvesten deden daveren en die het vertrouwen in de instellingen deden afkalven. Een andere verklaring argumenteert dat perioden van economische tegenspoed en materiële deprivatie mensen onzeker maken en het wantrouwen in de hand werken. In dezelfde lijn maar meer specifiek fungeert de stelling dat aan instellingen die slecht presteren het vertrouwen wordt onttrokken. Nog een andere populaire verklaring stelt dat de overheid onmogelijk aan alle verwachtingen kan voldoen wat tot frustraties leidt.

Er circuleren ook opvattingen rond de impact of de rijkwijdte van het toegenomen wantrouwen op de samenleving. Sommigen beweren dat het met de wantrouwe burger wel meevalt omdat wantrouwe burgers kritische burgers zijn en die zijn goed voor de democratie. De invloed van het wantrouwen op de democratie wordt ook vanuit een andere hoek belicht: zo wordt nogal eens gesteld dat Vlaams Blokstemmers proteststemmers zijn die daarmee geen bewuste keuze zouden uitdrukken.

Onlangs is van de hand van VUB-sociologen Mark Elchardus en Wendy Smits een boek verschenen

over de anatomie en de oorzaken van het (maatschappelijk) wantrouwen*. In dat boek gaan deze auteurs diametraal in tegen opvattingen die het maatschappelijk wantrouwen positief duiden danwel minimaliseren waar het zijn impact op de democratie betreft. Ook polemiseren ze tegen de hierboven opgesomde wetenschappelijke en populaire verklaringen voor het maatschappelijk wantrouwen.

Uit enquête-gegevens over het vertrouwen van de Belg in zijn instellingen blijkt namelijk dat vooral vertegenwoordigende instellingen op weinig vertrouwen kunnen rekenen, gewantrouwd worden.

* Het gaat om wantrouwen in instellingen. Niet om wantrouwen tussen personen.

Dergelijke instellingen, zoals de kerk, vakbonden, parlement, regering en politieke partijen vragen de burger een mandaat om plaatsvervangend hun zorgen, belangen en wensen te behartigen. Daaruit putten ze gezag en invloed. Het gaat daarbij om instellingen die cruciaal zijn voor het functioneren van een democratische rechtsstaat. Deze instellingen gaan uit van de erkenning van tegenstellingen en deelbelangen in een samenleving en zijn er precies op gericht de conflicten die daaraan inherent zijn op een niet gewelddadige, niet autoritaire manier te beheersen. In dat perspectief zijn politieke vertegenwoordigende instellingen extra kwetsbaar. Dit gebrek aan vertrouwen in vertegenwoordigende instellingen contrasteert met het relatief grote vertrouwen dat nog gesteld wordt in instellingen die zich boven de melée verheffen en steunen op professioneel, wetenschappelijk en, in het geval van de koning, op dynastiek gezag. Het feit dat de vertrouwenscrisis maatschappelijke instellingen treft op een manier waaruit vooral een gang naar ontegensprekelijk gezag blijkt mag elke democraat, aldus de auteurs, best zorgen baren. Temeer daar de wantrouwe burgers niet die kritische, actieve leden van de gemeenschap blijken te zijn, waarvan gezegd wordt dat hun acties heilzaam zijn voor de democratie. Bij de wantrouwe burger gaat het veeleer om de verzuurde, chagrijnige burger die geïsoleerd leeft en weinig maatschappelijk participeert en wiens profiel, zoals we verder zullen zien, haarfijn in kaart kan worden gebracht.

We brengen dit boek hieronder uitgebreid onder de aandacht omdat ook opbouwwerkers hun voordeel kunnen doen met het consistente verklaringsmodel dat de auteurs na jarenlange studie hebben geconstrueerd. Hun beschouwingen over maatschappelijk wantrouwen en de gevolgen voor de democratie zijn het overdenken waard. Immers, ook opbouwwerkers worden met de verzuring geconfronteerd, en dat niet alleen in volkswijken. Brede lagen van de bevolking zeggen meer dan vroeger ongezoeten hun mening over vreemdelingen en beleiden hun ongelooft in de politiek. Soms moeten opbouwwerkers opboksen tegen een mainstream wiens waarden en normen haaks staan op deze waar het opbouwwerk voor staat. Dat bewonersgroepen en wijkcomités nog grotendeels bestaan uit geëngageerde bewoners die vanuit de problemen blijven

opkomen voor leefbare wijken in een geest van rechtvaardigheid en democratie, mag de ogen niet doen sluiten voor deze realiteit. Het komt er dus ook op aan enkele lessen voor het opbouwwerk uit het boek van Elchardus en Smits te puren.

Een model voor maatschappelijk wantrouwen

Maatschappelijk onbehagen en de nieuwe breuklijn

In *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen* presenteren Elchardus en Smits een model voor de verklaring van het maatschappelijk wantrouwen dat hen naar eigen zeggen voldoening schenkt. Hiervoor worden ter zake aangevoerde opvattingen die reeds een zekere plausibiliteit verwierven in kaart gebracht en op grond van resultaten van diverse surveys opnieuw getoetst.

Of nu gefrustreerde verwachtingen, een falende economie, ervaren socio-economische achterstelling danwel opvattingen, waarden en normen die niet direct wortelen in een sociaal-economische problematiek aangevoerd worden als bron van maatschappelijk onbehagen, zeker is dat in de literatuur dit onbehagen beschouwd wordt als voornaamste bron van wantrouwen. Dit onbehagen kenmerkt zich door negatieve toekomstverwachtingen en onveiligheidsgevoelens, twee elementen die dermate met mekaar samenhangen dat ze als gemeenschappelijke noemer voor het onbehagen kunnen gelden. In het gepresenteerde model blijkt uit toetsing het onbehagen inderdaad de belangrijkste leverancier van wantrouwen te zijn.

Er is echter een belangrijk bijkomend gegeven. Vooraleer de relatie tussen onbehagen en wantrouwen te onderzoeken stellen de auteurs zich bijkomend de vraag of het misschien niet mogelijk is dat dit onbehagen zich ideologisch en politiek heeft vertaald, zodat niet het onbehagen op zich maar de politieke opstelling die het begeleidt tot wantrouwen leidt. Indien zulks blijkt, moet de Weberiaanse opvatting dat rationele (economische) motieven het wantrouwen voedt minstens aangevuld worden met minder rationele motieven die teruggaan op opvattingen, waarden en houdingen (Durkheim). Reeds in 1973 opperde Habermas het

vermoeden dat verschillen inzake waarden en opvattingen tussen (groepen) burgers enerzijds en een maatschappelijke elite anderzijds leidt tot een verlies van vertrouwen vanwege de eersten in de instellingen die door die elite worden gerepresenteerd. Een politieke ideologie die ressentimenten ten gevolge van waardenconflicten belichaamt zou dan het wantrouwen bevorderen. Wanneer men, zoals Elchardus deed op basis van een aantal scherpe conflicten in de recente Belgische geschiedenis (rond migratie, veiligheid, corruptie) de posities analyseert die mensen innemen in die conflicten, dan zijn er een viertal houdingen die een grote voorspellende kracht bezitten t.a.v. de ingenomen positie. Het gaat om utilitair individualisme (mensen handelen slechts uit eigenbelang), om ethnocentrisme (negatieve houding tegenover vreemdelingen), om autoritarisme (zucht naar sterk leiderschap) en om anti-politiek (negatieve houding tegenover de vertegenwoordigende democratie). Deze houdingen zijn zeer sterk met mekaar vervlochten en ze vertegenwoordigen de rechtse positie op wat Elchardus heeft genoemd de sociaal-culturele of nieuwe breuklijn (naar analogie met de oude socio-economische breuklijn die draaide rond het klassenconflict. In België bestaat ook nog zoiets als de communautaire breuklijn – ast). Een rechtse positie op de nieuwe breuklijn en maatschappelijk onbehagen hangen zeer nauw met mekaar samen. Anders gezegd: er zijn omzeggens geen mensen die zich behaaglijk voelen en een dergelijke positie innemen. Dat betekent ook dat het niet mogelijk is het respectievelijke aandeel van beide elementen in het tot stand komen van maatschappelijk wantrouwen te traceren. Ze worden als één cluster beschouwd. Vandaar volgende omschrijving voor de verklaring van maatschappelijk wantrouwen: Het maatschappelijk wantrouwen kan in grote mate worden beschouwd als het gevolg van een maatschappelijk onbehagen dat zich heeft vertaald in een mens- en maatschappijbeeld dat botst met de heersende (democratische) waarden.

Socio-economische verklaringen.

Vooruitlopend moeten we stellen dat Elchardus en Smits culturele verklaringen voor onbehagen en wantrouwen hoger inschatten dan economische verklaringen. Bron van onbehagen zijn niet rationale overwegingen bvb. ten gevolge van slecht

presteren van instellingen, maar eerder waarden, houdingen en meningen. Zij sluiten hiermee aan op een discussie die teruggaat op de peetvaders van de sociologie. Enerzijds was er Weber die stelde dat in de moderne samenleving waarden en normen zijn teruggedrongen naar het privé domein. Grote instellingen – bij uitstek kapitalistische bedrijven – legitimeren zichzelf op grond van hun prestaties. Als de rekken goed gevuld zijn, zijn de mensen tevreden, wordt vertrouwen gecreëerd. Daartegenover staat Durkheim die sterk de nadruk legt op opvoeding en cultuur. Samenleven en vertrouwen zijn slechts mogelijk via gedeelde waarden, houdingen en opvattingen. In de voetsporen van Durkheim zullen Elchardus en Smits enkele populaire opvattingen van pers en politiek counteren. Deze opvattingen, aldus de auteurs, laten niet toe te verklaren hoe het komt dat in het op één na rijkste land van Europa, tegelijk het grootste maatschappelijk wantrouwen heerst.

Theorieën die onbehagen en wantrouwen beschouwen als rationele antwoorden op bijvoorbeeld slechte economische condities of ontevredenheid en gefrustreerde verwachtingen blijken inzake verklarende kracht de empirische toets niet te doorstaan. Variabelen als gezinsinkomen, armoede en werkloosheid hebben geen invloed op het onbehagen of het vertrouwen. Dit is zeer opmerkelijk vermits het in politieke en persmiddelen zeer populair is om het wantrouwen aan deprivatie ten gevolge van een economisch mindere conjunctuur te koppelen. Daartegenover staat de eenvoudige vaststelling die de bevindingen bevestigt dat de Vlamingen het nooit beter gehad hebben als nu, terwijl tegelijkertijd het onbehagen en het wantrouwen nooit groter geweest is en conjuncturele inzinkingen het wantrouwen niet aanzwengelen.

Een zo mogelijk nog grotere populariteit geniet de opvatting dat onbehagen en wantrouwen het gevolg is van ontevredenheid en gefrustreerde verwachtingen. Een bijzonder populaire theorie die ook nog handig meegenomen is in tijden van deregulering en terugtrekkende overheid is de zgn. overloadtheorie. Er wordt teveel van de overheid verwacht of teveel op te veel vlakken. Wanneer de verwachtingen niet ingelost worden gaat dat wegen op het vertrouwen en worden overheden als schuldigen aangewezen voor alles wat fout loopt.

Dat laatste klopt met de feiten en is erg actueel. Men herinnere zich de recente overstromingen en de Gentse burgemeester die tijdens een bezoek aan de rampwijken van de bewoners de volle laag krijgt. De auteurs gaan de juistheid van deze hypothese na door het verband na te gaan tussen tevredenheid met het dagelijks leven en het vertrouwen in instellingen. Er is een klein verband tussen tevredenheid en vertrouwen maar te gerig om het succes van de overloadtheorie te wettigen. Er is geen rechtstreeks verband tussen tevredenheid en onbehagen. De vraag blijft voorlopig open als er ontevredenheid is, waaraan ze werkelijk te wijten is.

Ook statusverlies of de dreiging daarvan wordt in de Weberiaans geïnspireerde theorieën aangebracht als verklaring voor onbehagen. In deze kennismaatschappij kunnen we laaggeschooldheid als een collectief proces van statusverlies beschouwen. Laaggeschooldheid blijkt inderdaad significant te correleren met onbehagen, met een rechtse positie op de nieuwe breuklijn en dus onrechtstreeks met vertrouwen. Er is echter geen rechtstreeks verband met vertrouwen. Als blijkt dat hooggeschoolden meer vertrouwen hebben in instellingen, dan heeft dat minder te maken met de invloed van het onderwijsproces zelf dan wel met het wantrouwen van de laaggeschoolden. De stelling dat meer scholing het wantrouwen aanscherpt door kritische burgers af te leveren gaat dus niet op (cfr. Supra).

Culturele verklaringen

Hiermee zijn we aanbeland bij culturele verklaringsmodellen voor onbehagen en wantrouwen. Vooraleer de rol van levensbeschouwing en maatschappelijke betrokkenheid of participatie op onbehagen en wantrouwen te omschrijven moeten we nog even stilstaan bij een tot op heden minder onder de aandacht gebrachte factor: de leeftijd. Er is een manifest verband tussen leeftijd en onbehagen. Oudere mensen voelen zich onveilig en lopen niet hoog op met de toekomst. Anderzijds hebben ze meer vertrouwen in de instellingen. Dit vertrouwen kan teruggaan op een culturele factor, namelijk de invloed van levensbeschouwing. Met name het ontologisch collectivisme kunnen we beschouwen als de tegenpool van het utilitair individualisme. Het geluk van de andere als voor-

waarde voor het eigen geluk en belangeloze inzet zijn de centrale waarden van deze levenshouding. Ouderen zouden, onder invloed van het christelijk personalisme nog vaker deze levenshouding aanleven, wat een milderende invloed uitoefent op hun wantrouwen. Geloof en met name de christelijke variatie heeft een grote positieve invloed op vertrouwen, zowel rechtstreeks als onrechtstreeks via een gotere persoonlijke tevredenheid als via het ontologisch collectivisme. Een en ander doen Elchardus en Smits besluiten dat geloofsafval (begrepen als ontkerkelijking, onverschilligheid en de opgang van individualistische geloofsovertuigingen) naast maatschappelijk onbehagen als een van de belangrijkste oorzaken van de vertrouwenscrisis moet beschouwd worden. Omgekeerd draagt levensbeschouwelijk engagement sterk bij tot maatschappelijk vertrouwen. Dit ligt uiteindelijk in de lijn van de uiteindelijke betekenis die de auteurs aan het begrip vertrouwen verlenen. Vertrouwen is geen reactie op een gedrag of een voorval, eerder een engagement om zich aan iets of iemand over te geven of in iets of iemand te geloven zonder dat het bewijs geleverd is dat dit lonend is.

Ook sociale participatie of engagement in verenigingen en andere organisaties draagt substantieel bij tot maatschappelijk vertrouwen, hetzij rechtstreeks, hetzij door invloed uit te oefenen op de houdingen die deel uitmaken van de nieuwe breuklijn, hetzij door waarden aan te hangen die thuis horen in het ontologisch collectivisme.

Tenslotte hebben de auteurs ook de rol onderzocht van de massamedia in het tot stand komen van het maatschappelijk wantrouwen, inzonderheid de rol van de televisie. In de context van het vertrouwen in de politieke instellingen wordt gewezen op de allerverheersende impact van de media op het politieke bedrijf: partijen en hun programma's verdwijnen achter de politieke persoonlijkheden en het is in het zien van deze persoonlijkheden dat het vertrouwen staat of valt; verder wordt in de media het politieke bedrijf tot een spektakelstuk herleid, met aandacht voor het sensationele, op aanbreng van journalisten die de agenda willen bepalen zonder een eigen duidelijke lijn. (BV-politici zijn producten van het mediabedrijf in plaats van het politieke bedrijf).

De media zijn echter ook belangrijke bron van waarden en houdingen. Intens televisiekijken zou waarden en houdingen uniformiseren en door het overaanbod van geweld en angstopwekkende berichtgeving onbehagen en wantrouwen bevorderen. Als het zo is dat de specifieke boodschap vooral van invloed is (en niet de intensiteit van de omgang van het medium op zich), dan kan men er niet van uitgaan dat alle media over de zelfde kam te scheren zijn. Er blijkt een grote samenhang te bestaan tussen media die een zelfde stijl en vergelijkbare inhoudelijke kijk en boodschap verkondigen. De tweedeling populaire en kritische / kwaliteitsmedia is hier relevant. Wie in het mediavoorkeur wordt sterk bepaald door de scholingsgraad. Veel televisie kijken heeft slechts weinig invloed op het vertrouwen. Daarentegen is er een zeer sterk verband tussen een voorkeur voor populaire media en maatschappelijk onbehagen. De auteurs stellen dus als hypothese dat de opkomst van de massamedia en vooral de commercialisering van de televisie mee bepalend is geweest voor de daling van het maatschappelijk vertrouwen.

Samenvatting en historisch perspectief

Uit dit overzicht blijkt dat culturele factoren meer dan socio-economische van invloed blijken te zijn op het vertrouwen. Een andere conclusie is dat, in tegenstelling tot een bepaalde voorstelling in pers en politiek, vertrouwen slechts weinig beïnvloed wordt door het al dan niet presteren van instellingen (voortbouwend op de Weberiaanse grondstelling). Het zou wel eens kunnen dat de perceptie van gebrekkig presteren geen oorzaak is van wantrouwen dan wel het gevolg van wantrouwen door bijvoorbeeld een negatieve beeldvorming. Dat hangt samen met de definitie van vertrouwen als een engagement, eerder dan als een reactie op gedragingen van anderen. Vertrouwen maakt samen handelen mogelijk, precies in een situatie die op onzekerheid drijft. Een derde conclusie houdt opnieuw verband met een mogelijke verwarring van oorzaak en gevolg. Het betreft de vraag of wantrouwen gevoed wordt door „dramatische” gebeurtenissen waarin dan de oorzaken van dat wantrouwen gezocht wordt, danwel of deze

gebeurtenissen precies dermate gedramatiseerd en in scène gezet worden als voorstellingen van een dieper liggend wantrouwen. Het is duidelijk dat de auteurs opteren voor algemeen structurele verklaringen dan voor verklaringen, gebaseerd op evenementen. Hun verklaring voor het wantrouwen schenkt voldoening omdat het model toelaat effecten van spectaculaire gebeurtenissen (wantrouwen) „volkomen te begrijpen”.

Laten we tenslotte eens kijken hoe de verklaringen van het maatschappelijk wantrouwen in historisch perspectief worden geplaatst. Hoe dus de opgang van de wantrouwige samenleving valt te verklaren, hoe Vlaanderen kon uitgroeien tot het meest wantrouwige land in Europa.

Het model verwijst naar leeftijd en laaggeschooldheid en populaire media als bron van onbehagen en rechtstreeks of onrechtstreeks van maatschappelijk wantrouwen; naar precaire verwachtingen en onzekerheid als kerninhouden van het onbehagen; naar geloofsafval en secularisering (individualisme). Het model sluit hiermee aan op een aantal belangrijke naoorlogse ontwikkelingen: de vergrijzing van de samenleving, de opkomst van de (commerciële) televisie, ontkerkelijking en individualisering, de opkomst van de kennismaatschappij en de crisis van de verzorgingsstaat (en afbrokkelende sociale zekerheid). Dit zijn de langetermijntrends die het maatschappelijk wantrouwen in de hand hebben gewerkt. Minder duidelijk is de historische rol van participatie, vermits het zich verenigen in Vlaanderen geen noemenswaardige achteruitgang heeft gekend.

Wantrouwen en crisis van de democratie.

De titel (*Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*) treft weliswaar de kern waar het in dit boek om gaat, de volledige lading wordt er evenwel niet mee gedekt. Er zijn tevens een aantal essentiële hoofdstukken over de democratie, meer in het bijzonder over de bedreiging voor deze democratie die uitgaat van een veralgemeend maatschappelijk wantrouwen.

De vraag in welke mate en op welke aspecten het maatschappelijk wantrouwen het draagvlak van de democratie doet verschrompelen houdt de auteurs diepgaand bezig. Dat draagvlak stond tot lang na de

tweede wereldoorlog en zijn overwinning op fascisme en autoritaire maatschappijopvattingen niet ter discussie. Het draagvlak was er gewoon en algemeen geaccepteerd. Met name met de steile opgang van het Vlaams Blok en het gedachtengoed door deze partij gepropageerd staat het besef van kwetsbaarheid van de democratie weer bovenaan de agenda en wordt de verscheurende keuze tussen bescherming van de democratie en bescherming van de instrumenten die deze democratie moeten garanderen opnieuw actueel. De vraag naar het draagvlak van de democratie en de rol die het maatschappelijk wantrouwen daar mogelijkwijs in speelt is zo belangrijk daar over het voortbestaan en bescherming van de democratie niet per decreet maar door de burger wordt beslist.

Om echter op die vragen zinnige en empirisch gefundeerde antwoorden te kunnen geven moet men eerst omschrijven wat men er mee bedoelt als men het begrip democratie in de mond neemt.

Het drieliuk van de democratie

Gelet op de uitermate talrijke politieke gezindheden die zich onder de vlag van de democratie scharen is een juiste afbakening geen vanzelfsprekende opdracht. Elchardus en Smits gaan uit van twee spanningen in het denken over democratie. Als we ze zelf enigzins benaderend onder een noemer proberen te plaatsen gaat het in beide telkens om de spanning tussen formele / theoretische en inhoudelijke / praktische aspecten van de democratie.

Een eerste spanning gaat terug op het hoger aangebrachte onderscheid tussen democratie begrepen als rechten van individuen enerzijds en de instrumenten om die rechten te bepalen anderzijds. De auteurs noemen dit de spanning tussen rechten en volkssoevereiniteit. Het element rechten verwijst naar de burgerlijke vrijheden zoals die constitutioneel worden vastgelegd en via het rechtssysteem worden bewaakt en verdedigd. Volkssouvereiniteit verwijst naar de instrumenten die burgers moeten toelaten invloed uit te oefenen m. b. t. omschrijving, interpretatie en verdediging van deze onvervreemdbare vrijheidsrechten. Samen met het element rechten vormt het element vertegenwoordiging bijgevolg een tweede belangrijke

dimensie in een poging het begrip democratie te operationaliseren. Het Spaghettie-arrest (of de affaire Connerotte), door de auteurs aangehaald, vormt een alreeds klassieke illustratie van de eerste spanning waarin de interpretatie van een rechter botste met de volkswil of de publieke opinie.

De tweede spanning betreft deze tussen markt- en machtsopvattingen over democratie. In het marktdenken streeft het individu nutsgericht zo groot mogelijk profijt na en zijn het de vrijheidsrechten die dit streven garanderen en het wederzijds verkeer tussen de individuen regelen. De machtsbenadering gaat i.p.v. naar de formele mogelijkheid van vrijheidsrechten die in haar ogen teveel als een lege doos fungeert, opnieuw kijken naar de reële mogelijkheden die individuen hebben om zich te realiseren. Toegepast op de idee van volkssoevereiniteit gaat het marktdenken de burger beschouwen als een politiek consument. De machtsbenadering daarentegen gaat zich concentreren op de burger als lid en actief participant in politieke en middenveldorganisaties (het zgn. actief burgersschap) met het oog op het daadwerkelijk verwerven van macht en invloed. Op deze plaats komt een derde essentiële dimensie van democratie boven: empowerment of democratisch vermogen: het gevoel van de burger dat hij daadwerkelijk invloed kan uitoefenen, dat hij erbij hoort via maatschappelijke verbanden waarin hij functioneert. Actueel in dit verband is de discussie naar het primaat van de politiek versus de rol van de „civil society”, het middenveld in de besluitvorming. Een ander discussiepunt betreft de vraag of dit vermogen meer gebaat is bij representatie danwel bij directere vormen van democratie. Dit laatste speelt overigens ook een rol in de spanning tussen het rechtsbeginsel en de volkssouvereiniteit. Ten tijde van het Spaghettie-arrest en de Witte Mars zette de volkswil weliswaar haar politiek vertegenwoordigers onder druk, men kan zich afvragen in welke mate vormen van directe democratie de afwikkeling van de crisis zouden bepaald hebben.

Elchardus en Smits weten zich voor hun opvatting over de drie dimensies binnen het democratiebegrip gesterkt door Alain Touraine die het in zijn democratieopvatting heeft over fundamentele rechten, vertegenwoordiging en het burgerschap. Deze pleit voor een evenwicht tussen de drie.

Democratie uit balans

Vanuit dit conceptueel kader kunnen ze nu op zoek gaan naar het antwoord op de vraag in welke mate het maatschappelijk wantrouwen het draagvlak van de democratie aantast. De onderzoeksresultaten zijn dermate eenduidig dat de bevindingen weinig uitleg behoeven.

Omtrent het belang van de fundamentele democratische rechten bestaat er onder de bevolking weinig discussie, ofschoon in de enquêtes de vraag naar het belang van individuele rechten in abstracto wordt gepresenteerd daalt deze tendens niet noemenswaardig bij het aanhalen van concrete situaties. Het vertegenwoordigingsprincipe is aangetast, wordt betrekkelijk zwak gesteund. Helemaal in de lijn van het verschillend vertrouwen dat gesteld wordt in instellingen die drijven op vertegenwoordiging en instellingen die steunen op gezag ziet men meer heil in experts dan in politici. Tenslotte: er bestaat nauwelijks (nog) een gevoel van democratische betrokkenheid. Burgers voelen zich machteloos en hebben niet de indruk nog iets in de pap te kunnen brokken langs politieke weg.

Het draagvlak voor de democratie is op minstens twee van zijn constituerende elementen ernstig afgekalfd en het door radicaal democraten gewenste evenwicht is ernstig verstoord. Door de sterke benadrukking van individuele rechten is er, aldus Elchardus en Smits, een grote zucht naar democratie zonder politiek.

Nieuwe politieke cultuur.

Heel wat echo's van bovenstaande vaststellingen zijn terug te vinden in de kritiek op de vertegenwoordigende democratie zoals die de afgelopen jaren werd geuit, ook in het kader van een oproep voor een nieuwe politieke cultuur. Ofschoon deze oproepen in de meeste gevallen geïnspireerd waren door een zorg voor de verdieping van de democratie, is het nog maar de vraag of deze boodschap ook als dusdanig begrepen werd en of ze niet in het bewustzijn van een groeiend aantal mensen geïnterpreteerd werd als een afwijzing van de democratie zonder meer. Het maatschappelijk onbehagen, waarvan in het model de oorzaken werden getraceerd, werd als het ware in de nieuwe breuklijn gecodeerd. Deze code levert op zijn beurt de dwingende krijt-

lijnen waarlangs onbehagen en antipolitiek / antidemocratie concreet worden verwoord en geïnterpreteerd. De vier samenhangende en mekaar versterkende houdingen die samen de nieuwe sociaal-culturele breuklijn vormen hebben als het ware de kracht van een voorgeprogrammeerd interpretatiekader gekregen waarnaar de werkelijkheid zich laat moduleren. Een deel van de bevolking voelt zich tekortgedaan ten koste van vreemdelingen en in de steek gelaten door politici die in zijn ogen corrupt zijn, niet te vertrouwen, aan de kant van de vreemdelingen staat en niets doen om de veiligheid te waarborgen. Het is zij tegenover wij en de democratie staat zeker niet aan onze kant. Dit interpretatieschema is in de plaats gekomen van het oude klassenschema dat voor de democratie dat voordeel had dat achtergestelden via de sociaal-democratie een perspectief geboden werd op het verdedigen van belangen en op een betere toekomst. Een politieke formatie die het erop aanlegt het interpretatieschema vervat in de nieuwe breuklijn tot een politiek programma uit te tekenen wordt aldus de toevluchtshaven, de vertolker en spreekbuis van maatschappelijk onbehagen en antipolitieke en antidemocratische ressentimenten. In Vlaanderen komt deze toevluchtshaven historisch gezien toe aan extreemrechts, gelet op haar affiniteit met populistische antipolitiek. Het zou met dit alles verkeerd zijn een stem voor het Vlaams Blok af te doen als een proteststem. Een stem voor het Vlaams Blok betekent veeleer een blijk van herkenning van een partij die in een duidelijk omlind programma een spiegel voorhoudt voor het eigen ideologisch interpretatiekader.

Eerder dan zich in het bewustzijn van bepaalde delen van de bevolking te gaan profileren als critici van de democratie (en demonisering van een concurrerende formatie die zich in de ogen van deze bevolking als belangenbehartiger opwerpt?), is een daadkrachtig en effectief programma om het vertrouwen te herstellen meer aangewezen.

Herstel van het vertrouwen

Dit is geen gemakkelijke opdracht, daar er weinig vat te krijgen is op de structurele processen die het maatschappelijk onbehagen en het wantrouwen bevorderen. Vandaar een aantal bescheiden aanzetten in het verlengde van de onderzoeksgegevens.

Onbehagen en wantrouwen wortelen in grote mate in een gevoel van onveiligheid. Een overheid die niet langer in staat blijkt een deel van haar contract met de burger na te komen, namelijk de veiligheid van die burger te garanderen, verliest zijn legitimiteit. Een veiligheidsbeleid moet ter harte genomen worden, kan niet overgelaten worden aan populistisch rechts. Veiligheid kan daarbij niet louter gereduceerd worden tot (afwezigheid) van criminaliteit. Zonder reëel bestaande criminaliteit te bagatelliseren, bevorderen ook andere vormen van overlast onveiligheidsgevoelens. Vandaar de stelling: criminaliteit is een opdracht van justitie, veiligheid een opdracht van welzijn en cultuur.

De mensen opnieuw meer toekomst geven kan hierin bestaan, in plaats van onheilsvoorspellingen te spuien (niet zelden in functie van electorale berekening), de sociale zekerheid te vrijwaren. Een nieuw sociaal zekerheidspact over de partijen heen dringt zich op.

De sociale segregatie in het onderwijs moet aangepakt worden. De culturele kloof tussen hoger- en laaggeschoolden is niet in laatste instantie het gevolg van de differentiatie in het secundair onderwijs. Meer dan de kloof tussen allochtonen en autochtonen zou deze tussen laag- en hooggeschoolden wel eens van cruciaal belang kunnen zijn voor indijken van onbehagen en wantrouwen. Hier is opnieuw een taak weggelegd voor verenigingen en culturele organisaties om modellen te ontwikkelen voor gemeenschapsontwikkeling. Verenigingen die zich richten op laaggeschoolden of die in hun werking bruggen slaan tussen bevolkingsgroepen dienen extra ondersteund te worden.

Er moet dringend iets gebeuren aan de groeiende onverschilligheid. Ofschoon moeilijk te programmeren, is waardevorming en burgerschapsvorming een belangrijk aandachtspunt.

Ten slotte wordt gepleit voor een spreiding van verantwoordelijkheden. Onbehagen en wantrouwen wordt te sterk gekanaliseerd naar de politiek en de overheid. Voor alle frustraties wordt daar aangeklopt, terwijl politiek en overheid al lang niet meer het alles overziende machtscentrum is. Dat deze instellingen desondanks alles wat reilt en zeilt in deze wereld op zich willen nemen

schept weliswaar eenheid en wekt vertrouwen door de mogelijkheid van een collectieve aanpak der dingen, het herleidt hen anderzijds tot pispaal. Hierin ontstaat het risico van een ondergraven van hun democratische fundamenteën. Een spreiding van de verantwoordelijkheden, naar andere instellingen en de burger is dus aangewezen.

Wantrouwen, democratie en opbouwwerk

Anatomie en oorzaken van het wantrouwen behandelt een erg actueel en maatschappelijk relevant thema. Lezers die in dit boek hapklare journalistiek verwachten komen bedrogen uit. De auteurs presenteren een compacte brok sociologische theorie-in-wording die dicht aanleunt bij onderzoeksresultaten. Toch is de lectuur allerminst een dorre aangelegenheid. De auteurs nemen duidelijk stelling en gaan op diverse niveau's in discussie (met collega wetenschappers, met media, met de politiek) zonder zich te bezondigen aan gratuite uitspraken. Het is onderzoek die de argumentatie moet staven.

Juist daardoor wordt dit boek een spreekwoordelijke steen in de kikkerpoel. Het knoopt in essentie aan bij de aloude en niet beslechte (en waarschijnlijk niet te beslechten) discussie over cultuur versus structuur, over basis versus bovenbouw, over materiële omstandigheden versus (immateriële) waarden, normen en overtuigingen. De auteurs verkiezen, vanuit een duidelijke definitie van wat volgens hen het wezenskenmerk is van vertrouwen en wantrouwen, Durkheim boven Weber, culturele factoren boven economische omstandigheden. Wie geneigd is in dezen in zwart-wit schema's te denken zal hierin ongetwijfeld munitie vinden om het tegendeel te argumenteren. De auteurs denken echter de rol van waarden, normen en overtuigingen meer in termen van aanvullig voor de rationele verklaringen voor onbehagen dan in termen van een tegenstelling. Wat ze in feite zeggen is dat, als je enkel het weberiaans paradigma hanteert, je dan voortdurend gevaar loopt oorzaken met gevolgen te verwarren en ook niet meer in staat bent een juist beleid op te zetten. De crisis van de verzorgingsstaat en de afbrokkelende sociale zekerheid, toch duidelijk sociaal-economische realiteiten, wordt door hen, zij het in mindere mate, als een van de

vier grote historische trends voor de toename van het wantrouwen beschouwd. Ook pleiten ze bij de oplossingen voor een vernieuwd sociale zekerheidspact. En tenslotte, daar waar ze kritiek leveren op de overloadtheorie, heeft het er de schijn naar dat ze deze theorie in hun eindpleidooi voor meer gedeelde verantwoordelijkheid in de samenleving, terug binnenhalen. Dat het boek ophef maakt bewijst het oordeel van een collega socioloog die de bewering, dat het onbehagen of de verzuring een nieuwe breuklijn is, maar nonsens vindt. (Marc Swyngedouw, gecit. In De Morgen, 4 februari 2003).

Persoonlijk betreuren we het dat de auteurs de kritiek op de representatiedemocratie in het kader van de Nieuwe Politieke Cultuur niet tot het einde, met andere woorden in hun beleidsvoorstellen doordenken. De boodschapper mag dan al verkeerd begrepen worden, dat betekent nog niet dat de roep naar een waarachtige opfrisbeurt van het politieke bedrijf onterecht zou zijn. Men zou dus op zijn minst in een strategisch programma gericht op het herstel van het maatschappelijk vertrouwen enkele suggesties op dat terrein mogen verwachten. Inspelen op de verzuchtingen van mensen, luisteren naar wat hen bezig houdt, terug in de wijken verschijnen: dat alles kan niet overgelaten worden aan het voluntarisme van individuele politici. Het moet zich evenzeer vertalen in procedures die de bevolking echt het gevoel heeft dat haar mening er toe doet. En dan denken we niet zozeer aan referenda en andere vormen van directe democratie die de burger nog te zeer vat in zijn rol van consument van politiek, maar aan de installatie van inspraak- en participatieprocedures waarin de burger zich daadwerkelijk kan engageren (cfr. de hierboven beschreven machtsbenadering).

Hiermee maken we de overgang naar het opbouwwerk. Het opbouwwerk is een speler op het door Elchardus ook in andere publicaties zo gekoesterd middenveld. Opbouwwerk staat voor begrippen als bewonersondersteuning, participatiedemocratie, leefbaarheidsprojecten, wijkontwikkeling. Het is een werkvorm die bij uitstek ambieert het democratisch vermogen van burgers – de derde dimensie in het democratiebegrip – te verhogen via informeel leren in ateliers van participatief handelen. Het is een werkvorm die zich specifiek

richt tot mensen met een lage positie op de maatschappelijke ladder en die zodoende in de voorstellen van Elchardus en Smits in aanmerking komen voor hogere subsidiering. Het is een werkvorm die mensen anders laat omgaan met verantwoordelijkheid door te appeleren aan hun inzet in het tot stand brengen van een leefbare woon- en leefomgeving (waarbij zich dan meteen de vraag opdringt naar de grenzen van die verantwoordelijkheid: waarom moeten mensen uit achtergestelde wijken tot zelfwerkzaamheid worden opgewekt, uitgerekend zij die door het beleid werden en worden gepasseerd). Wat biedt een boek als Anatomie en oorzaken van het wantrouwen aan het opbouwwerk nog meer dan een verdienstelijk, samenhangend interpretatiekader en een prominente plaats in de civil society? Twee beschouwingen daaromtrent.

Opbouwwerkers zijn boodschappers. Ze werken probleemgericht en trekken daarbij de kaart van de bewoners. In het spanningsveld tussen beleid en burger posteren ze zich aan de kant van de burger en pleiten van hieruit voor een verdieping van de representatiedemocratie. In het licht van Elchardus en Smits moeten ze zich afvragen of deze boodschap wel begrepen wordt in de zin die zij er aan geven. Hoe met andere woorden vermijden dat het belletje van de antipolitiek onbedoeld gaat rinkelen? In het schema van de nieuwe breuklijn kan (terechte) kritiek op politiek personeel, geformuleerd in het heetst van de actie, al vlug geïnterpreteerd worden als kritiek op de instellingen die dat personeel vertegenwoordigt. Opbouwwerkers moeten zich bezinnen over de gevaren van populistische reflexen en beseffen dat ongenueanceerd pleiten voor vormen van directe democratie schaduwzijden heeft, zeker als dergelijke pleidooien voorbijgaan aan het vraagstuk van de procedures.

In hun analyse van de toename van maatschappelijk wantrouwen dichten Elchardus en Smits een belangrijke rol toe aan geloofsafval, secularisering en de groeiende onverschilligheid waarmee dit gepaard gaat. Zij houden een (overigens weinig uitgewerkt) pleidooi voor waarden- en burgerschapsvorming en opperen dat hierbij een duidelijke taak is weggelegd voor bewegingen die uitgaan van een visie op mens en samenleving en

deze visie ook willen uitdragen. Critici kunnen hierin een vorm van éthisch réveil bespeuren, een ontijdse poging om de negentiende-eeuwse volksverheffing een nieuw élan te geven.

Wat doet het opbouwwerk met de kwestie van waarden en normen? Opbouwwerk pretendeert zelf meer te zijn dan louter een methodiek, toegepast door neutrale technici die projecten programmeren en uitvoeren. Opbouwwerk staat voor een mens- en maatschappijopvatting die schatplichtig is aan de Verlichting en zijn ideeën van *Vrijheid, Broederlijkheid en Gelijkheid*. Wellicht is het nodig om deze waarden wat sterker uit te dragen als een basisprogramma waarzonder samenleven niet mogelijk is. Maar ook niet verder dan dat. Zoniet loopt het pleidooi voor waarden inderdaad uit op de installatie van een ethisch baldakijn (L. Notre-dame), of de restauratie van de thémutscultuur (H. Kunneman). Voor het opbouwwerk is dat minder abstracte materie dan men op het eerste zicht zou denken. Wat verstaat het opbouwwerk onder „goede” wijkontwikkeling, gegeven de situatie dat de meeste wijken gekenmerkt worden door diversiteit en multiculturaliteit?

Gaat van ons pleidooi voor een leefbare stad een roep naar „nieuwe netheid” uit (S. Nieuwwinkel) of schrijven we ons eerder in in de structurele aanpak van duurzame stadsontwikkeling? Hoe moeten we de roep naar sociale cohesie begrijpen? Staat bij de invulling daarvan niet impliciet de waarden en normen van één groep voorop? En hoe vermijden we dan uitsluiting die aan alle vormen van eenheidsdenken vastzit? (ast.)

M. Elchardus & Wendy Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel, VUBPRESS, 2002, 142 pp.